

مرزداران ایرانی گنجه

تألیف:

محمد بهمنی قاجار

انتشارات ایران شناخت

تبریز - ۱۳۹۵

سرشناسه	: بهمنی قاجار، محمد، ۱۳۳۰ -
عنوان و نام پدیدآور	: مرزداران ایرانی گنجه/ تألیف محمد بهمنی قاجار.
مشخصات نشر	: تبریز: ایران شناخت، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۳۲۶ ص.: مصور: ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.
شابک	: ۲۸۰۰۰۰ ریال: 4-07-8490-600-978
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: گنجه (جمهوری آذربایجان)
موضوع	: زیاد اوغلی (خاندان)
موضوع	: Ziyad Oghli Family
موضوع	: مرزبانان و مرزبانی — ایران — تاریخ
موضوع	: Border patrols -- History -- Iran
موضوع	: (Gāncā (Azerbaijan Republic
رده بندی کنگر	: ۵/۶۹۹DK ۱۳۹۵ ۹۷۹ ک
رده بندی دیویی	: ۹۴۷/۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۳۹۰۱۸

مؤسسه تاریخ و فرهنگ دیار کهن

انتشارات ایران شناخت

نام کتاب: مرزداران ایرانی گنجه

تألیف: محمد بهمنی قاجار

ناشر: انتشارات ایران شناخت

چاپ اول - ۱۳۹۵ شمارگان: ۵۰۰

صفحه قطع: رقعی ۳۲۶ محل نشر: تبریز چاپ و صحافی: سفیر آرغال

قیمت: ۲۸۰۰۰۰ ریال شابک: 4-07-8490-600-978

مرکز پخش و فروش:

تبریز: خ ارتش خ پاستور جدید ساختمان صدرا طبقه ۷

تلفن: ۳۵۴۲۳۹۲۲ - ۴۱۰

تهران: مؤسسه تاریخ و فرهنگ دیار کهن ۱۹ - ۲۱ - ۲۲۲۷۸۷۱۸

فهرست

- ۷..... یادداشت دبیر مجموعه
- ۹..... پیشگفتار

فصل اول:

موقعیت جغرافیایی (طبیعی، اقتصادی و اجتماعی) گنجه و آثار باستانی آن ۱۵

فصل دوم:

- ۲۹..... گنجه از گاه باستان تا عصر صفوی
- ۵۱..... اران در دوره خلافت عباسی
- ۶۳..... شدادیان اران
- ۷۰..... اسامی امیران شدادی گنجه
- ۷۲..... گنجه در دوره سلجوقیان
- ۷۵..... گنجه و اران در دوره اتابکان
- ۸۳..... اسامی اتابکان که بر اران (گنجه) حکومت کردند
- ۸۴..... اسامی پادشاهان سلجوقی که بر اران و کرسی نشین آن یعنی گنجه حکم فرمایی کردند
- ۸۵..... اران و گنجه در دوره خوارزمشاهیان
- ۸۶..... اران و گنجه در دوران یورش مغولها
- ۸۹..... گنجه و اران در دوره ایلخانیان
- ۱۰۰..... اران (گنجه) در دوره جلایریان
- ۱۰۲..... گنجه و اران در دوره تیمور و جانشینانش
- ۱۰۷..... حضور شاهرخ فرزند تیمور در اران و قرهباغ
- ۱۰۹..... سلسلههای قره‌قوینلو و آق‌قوینلو

فصل سوم:

- خاندان زیاد اوغلی قاجار مرزداران ایران در گنجه «گنجه در عصر صفوی تا قاجار». ۱۱۳
خان‌های زیاد اوغلی قاجار که بر بیگلربیگی قره‌باغ به مرکزیت گنجه حکومت کردند..... ۱۶۵

فصل چهارم:

- حسین - خان زیاد اوغلی قاجار ۱۶۹
سازش ابا قاجار در استرآباد ۱۸۴

فصل پنجم:

- جوادخان قاجار آمران م زبان ایران در گنجه ۱۸۹
آشنایی با جوادخان گنجه‌ای ۱۹۱

فصل ششم:

- فرزندان و بازماندگان جوادخان گنجه‌ای ۲۱۹
فرزندان جواد خان در جنگ‌های ایران و روس ۲۲۰
بازماندگان جوادخان در عصر تزاری و جمهوری اول آذربایجان ۲۲۴
عادل خان زیاد خانوف آخرین سیاستمدار از خاندان زیاد اوغلی ۲۲۸

فصل هفتم:

- زبان و ادب فارسی و فرهنگ ایران در گنجه ۲۴۱
شعرای فارسی‌گوی اران و گنجه ۲۴۶
ابوالعلائی گنجه‌ای ۲۴۶
برهان گنجه‌ای ۲۴۷
پورخطیب گنجه‌ای ۲۴۷

۲۴۸	جمال گنجهای
۲۴۸	حمید گنجهای
۲۴۹	دختر خطیب گنجهای
۲۴۹	رشید گنجهای
۲۴۹	رضی گنجهای
۲۴۹	رضی گنجهای
۲۵۰	س. گ. های
۲۵۰	شمس اسعد گنجهای
۲۵۱	شمس الیاں گنجهای
۲۵۱	شمس عمر گنجهای
۲۵۱	شهاب گنجهای
۲۵۱	صبا گنجهای
۲۵۱	طیب گنجهای
۲۵۱	عبدالعزیز گنجهای
۲۵۲	علی آقا گنجهای
۲۵۲	عیانی گنجهای
۲۵۲	فخر گنجهای
۲۵۳	نظامی گنجوی
۲۵۶	شاهزاده فرهاد میرزا معتمد الدوله
۲۶۲	اشعار نظامی گنجوی
۲۶۲	اشعار نظامی در بیان عظمت تاریخ و فرهنگ ایران
۲۷۳	کتابنامه
۲۸۲	تصاویر
۲۹۸	نمایه

یادداشت دبیر مجموعه

مرزهای فرهنگی ایران کهن بسیار فراتر از مرزهای سیاسی آن بوده است. آنچه که فرهنگ ایرانی نامیده می‌شود، مجموعه‌ای منسجم از دست‌آوردهای معنوی مردمی است که در پهنه جغرافیایی ایران زمین بسته به زمان و سال بر آنها گذشته است. آران از مناطقی است که در تکوین و پایش فرهنگ و ادب و هویت ایرانی نقش مهمی داشته است. این منطقه تا پیش از شهرهای آن در منابع به «هفده شهر قفقازی ایران» یاد شده. زادگاه ما شاعر، نویسنده، عالم و فقیه و دانشمند ایرانی بوده است که تا پیش از حرارتهای ننگین گلستان و ترکمانچای جزئی از مام میهن محسوب می‌شد. در این شهرهای این منطقه «گنجه» از اهمیت و موقعیت ممتاز فرهنگی و اقتصادی و نظامی برخوردار بوده است.

این شهر زادگاه شاعرنامی ایرانی، نظامی گنجری و صدها سخنور دیگر بوده است. متأسفانه حاکمان جمهوری آذربایجان طی سالیان گذشته برای زدودن فرهنگ و هویت ایرانی دیوار نوشته‌ها، مزار نظامی را برداشته و به جای آن ترجمه‌های نامفهوم را جایگزین کرده اند! در دوره جنگهای نابرابر روسیه تزاری علیه ایران گنجه برای ایران و ایرانیان اهمیت نظامی و سیاسی و استراتژیک بسیاری داشت. مقاومت جانانه و تا پای جان «جوادخان زیاده‌اوغلی» و شهادت وی و سربازانش در گنجه

در منابع تاریخی به عنوان حماسه‌ای درخشان ثبت گردیده است. آشنایی جوانان و علاقمندان به تاریخ معاصر موجب مؤسسه «تاریخ و فرهنگ دیارکهن» سفارش تألیف کتاب «مرزداران ایرانی گنج» را در دستور کار خود قرار دهد. که نتیجه پژوهش پیش‌روست. مؤلف محترم کتاب جناب آقای محمد بهمنی قاجار خود از بازماندگان حماسه آفرین گنج، جردخل گنج‌ای بوده و در این کتاب با بررسی تاریخ و فرهنگ ایرانی گنج و معنی شاعران و سخنوران منطقه به حضور ایل قاجار در گنج اشاره کرده و مبارزات مرزداران ایرانی این خطه را مورد کندوکاو قرار داده است. مؤسسه تاریخ و فرهنگ دیار کهن امیدوار است این پژوهش نیاز مطالعاتی جوانان و عموم علاقمندان به تاریخ و فرهنگ ایرانی در قفقاز را در حد مقدور خود فراهم آورد. به باشد و بستری برای بررسی‌های بعدی شود این مؤسسه ضمن قدردانی از زحمات مؤلف ارجمند، جناب آقای محمد بهمنی قاجار و همچنین فرزند پرورمندشان آقای دکتر محمدعلی بهمنی قاجار، از ویراستار محترم کتاب آقای نادر خبازی دولت‌آباد، سرکار خانم معصومه زارعی و آقای علی ناویان، که طراحی و صفحه آرایی متن را به انجام رسانده‌اند تقدیر و تشکر می‌نماید.

رحیم نیکبخت

مؤسسه تاریخ و فرهنگ دیارکهن

پیشگفتار

جمال‌الدین عبدالرزاق در توصیف گنجه گوید:

چو شهر گنجه اندر کل آفاق ندیدستم حقیقت در جهان خاک
که رنگ خلد و بوی مشک دارد گلابش آب باشد، زعفران خاک
بان مطرب هوایی دارد الحق که رقص آید در او در هر زمان خاک

گنجه به عنوان مرکز ولایت اران و شهری که خاستگاه سخنوران بزرگ ایران، همچون حکیم ناصی گندوی است، نقشی بسزا در تبیین و ترویج هویت ایرانی و پاسداری از تمامیت سرزمینی آنان داشته است. مدنیت و فرهنگ گنجه از بردعه و شمکور جدا نیست، بردعه بر ۱۰۰ کیلومتری جنوب‌شرقی گنجه و شمکور در ۴۰ کیلومتری این شهر است و هر دو در دیرین جغرافیای تاریخی گنجه قرار دارند. نسبت گنجه امروز با بردعه و شمکور همچون نسبت تهران به ری بوده و فرهنگ و تمدن گنجه به‌جای‌مانده از بردعه باستانی و شمکور است. ضمن آنکه مناطقی مانند بردعه و شمکور از سویی کانون بالندگی تمدن ایرانی در فضا بوده و از سویی دیگر از آن‌چنان ارزش در مدنیت و فرهنگ ایرانی بهره‌مند بودند که حتی در اسطوره‌های ایرانی نیز به سان کانونی از نبردها در راه پاسداری ایران از آنان داشته است. بردعه جایگاه شامخی در اسطوره‌های ایرانی داشته است. فردوسی در شاهنامه از بردعه به عنوان سرزمینی مقدس و یکی از اولین مناطقی که کیخسرو پس از رسیدن به شهرباری ایران به آنجا رفت، یاد کرده است. بردعه هم چنین مکان پیروزی نهایی کیخسرو بر افراسیاب و دستگیری افراسیاب به دست هوم نواده فریدون است.

بردعه و شمکور تا صدها سال و حتی پس از ورود اسلام به ایران نیز از سنگرهای اصلی حفظ فرهنگ ایرانی در قفقاز بودند تا اینکه در سال ۲۴۵ هجری شهر گنجه بنا نهاده شد و از آن پس، این شهر به تختگاه ایران‌گرایی در اران و قفقاز تبدیل گردید. با گذشت زمان بر اهمیت و اعتبار گنجه افزوده شد، تا آنجا که گنجه خاستگاه زبان و ادبیات فارسی شد و در شمال باختری ایران به جایگاهی مانند بلخ، مرو و طوس در شمال - باختری ایران رسید. اهمیت گنجه تا عصر مغول رو به فزونی بود تا اینکه در دوران مغول، این شهر به شدت تخریب شد. اما پس از اندک زمانی دوباره گنجه بلندآوازه شد و در عصر تیموریان به بعد به بستری برای تحولات بزرگ سیاسی و نظامی تبدیل شد. ظهور صفویه، گنجه به مرکز مقاومت ایرانی در برابر عثمانی تبدیل گردید. صفویان، هویت، یاسی ایران را بار دیگر و به سان عصر ساسانی و این بار در زیر لوای مذهب شیعه اثنی عشری احیا کردند و این هویت ناخود آگاه در برابر عثمانی قرار گرفت، که مدای از تفاوت مذهب، وارث جغرافیای روم بود. بار دیگر مفاهیم دوران اشکانی و ساسانی زنده شدند و ایران و روم در برابر هم قرار گرفتند و قفقاز و گنجه نیز مرکز نبرد و تقابل ایران و روم گردیدند. در این مقطع برای ایران صفوی، عثمانی نه نماینده فرهنگ اسلام بود و نه وارث خلافت و نه هویتی ترکی و مغولی داشت و خلف چنگیزخان و تیمور بود. بلکه عثمانی جانشین بیزانس و روم بود که در تقابلی جغرافیایی با ایران قرار گرفت بود. بنابراین همه ایران از جمله ترک تباران شیعه ای چون قاجارها در کنار آریایی ها و لرها و خراسانی ها و... در مقابل همه روم قرار گرفتند. یکی از نقاط محوری این نبرد، قفقاز و به ویژه گنجه بود و از شگفتی های تاریخ است که رسالت این نبرد بر دوش خاندانی قرار گرفت که بعدها بر تخت شاهنشاهی ایران تکیه زدند و ایران قدیم را با مشروطیت به عصر نوین ملت ایران رهنمون ساختند. با آغاز شاهنشاهی صفوی، حکمرانی و مرزداری ایران در قره باغ و اران و مرکز تاریخی آن گنجه به عهده

قاجارها قرار گرفت و تا زمانی که در یورش روسیه تزاری در عصر فتحعلی شاه قاجار، آخرین مرزدار ایرانی و قاجار گنجه یعنی جوادخان زیاداغلی به همراه فرزندش بر سر مقاومت در برابر متجاوزان اشغالگر تزاری جان دادند، مرزداران قاجار گنجه بر عهد و پیمان خود در دفاع از مرزهای ایران ایستادند و این وظیفه خود را با فدا کردن خون خود به انجام رساندند. ایل قاجار که یکی از هفت ایل مهم قزلباش بود با ظهور صفویه فرمانداری گنجه و قره باغ را به عهده گرفت. اولین مرزدار تاجار که به خدمت شاه اسماعیل صفوی رسید، خضر بیک قاری میش بود که از سوی شاه اسماعیل به حکومت گنجه انتخاب شد. فرزند خضر بیک از معتمدان و دستیاران شاه طهماسب صفوی گردید. شاهوردی خان زیاد اغلی قاجار فرزند خضر بیک از سوی شاه طهماسب به حکومت پدرش برگنجه ابقا شد و نیز مسولیت نبرد با عثمانیان و سپاه سلطان سلیمان عثمانی در قفقاز را به عهده گرفت. شاهوردی خان در دفاع در برابر یورشهای روس و چهار سلطان سلیمان به ایران نقشی مهم ایفا کرد و از این رو به شاه طهماسب نزدیک گردید. در سال ۹۶۲ قمری با دستور شاه طهماسب بیگلربیگی قره باغ با حدود جغرافیایی جدید که از ارس تا گرجستان بود و به مرکزیت گنجه تاسیس شد و شاهوردی خان بر وی شاه به بیگلربیگی قره باغ به مرکزیت گنجه انتخاب شد. ضمناً لقب مصاحب حضور شاه یافت و چند هفته هم میزبان شاه طهماسب در قره باغ بود. شاهوردی خان در ادامه در برابر حکمفرمایی اش خدماتی دیگر هم چون سرکوب شورشیان گرجستان و نیز مسوالت گنجانی از زندان قهقهه که اسماعیل میرزا فرزند مغضوب شاه طهماسب در آن بود نیز انجام داد. پس از درگذشت شاهوردی خان در سال ۹۷۱ قمری، فرزندش ابراهیم خان به حکومت قره باغ رسید و هم چنین پیشکار شاهزاده سلطان علی میرزا نوه ارشد شاه طهماسب هم گردید. ابراهیم خان هم در سال ۹۸۳ قمری درگذشت و پس از وی برادرش یوسف خان به حکومت رسید اما با درگذشت شاه طهماسب در همین سال و جانشینی شاه

اسماعیل دوم که با خاندان زیاداغلی خصومتی دیرینه داشت، یوسف خان به دستور شاه جدید به قتل می‌رسد و حکومت قره باغ از زیاداغلی‌ها منتزع و به شاخه دیگری از ایل قاجار سپرده می‌شود. اما در عصر شاه محمد صفوی و به دستور حمزه میرزا ولیعهد وی، محمدخان زیاداغلی فرزند خلیل خان یکی از فرزندان شاهوردی خان به حکومت قره باغ انتخاب می‌گردد. با اشغال قفقاز به وسیله عثمانی در سال ۹۹۶ قمری حکومت زیاداغلی‌ها هم موقتاً قطع می‌گردد. اما محمدخان و برادرش حسین خان در جریان عملیات آزادسازی آذربایجان و قفقاز در عصر شاه عباس دوم از سال ۱۰۱۱ تا ۱۰۱۶ قمری به طول می‌کشد نقشی مهم ایفا می‌نمایند و از جمله در سال ۱۰۱۴ قمری شهر گنجه را آزاد می‌نمایند. حسین خان پس از مدتی کوتاه فرمانداری قره باغ به استرآباد می‌رود و حاکم آنجا می‌شود و فتحعلی خان قاجار نیای آقامحمدخان از نوابگان وی است. محمدخان هم بیگلربیگی قره باغ می‌گردد تا این که در سال ۱۰۱۴ قمری در جنگ با گرجی‌ها و در راه دفاع از ایران کشته می‌شود. شاه عباس خدمات ری‌نای پاس می‌دارد و حکومت قره باغ را به فرزندش محمدقلی خان می‌دهد و از آن پس تا پایان عصر صفوی حکومت قره باغ بلا انقطاع با فرزندان و نوادگان محمدخان زیر علم است. در عصر نادرشاه افشار حکومت قره باغ هم چنان با زیاداغلی‌ها بود و اغورلوخان زیاداغلی حاکم قره باغ بود. اما نادرشاه به دلیل این که خاندان زیاداغلی در دشت منال با خلع صفویه و پادشاهی نادرشاه مخالفت کرده بودند، در عمل حکومت زیاداغلی‌ها را محدود به گنجه کرد و اختیارات سایر حکمرانان محلی را افزود. در عصر کریم خان زند و در سال ۱۱۷۹ قمری به دستور کریم خان رسماً حکومت قره باغ از زیاداغلی‌ها منتزع و به خاندان جوانشیر و ابراهیم خلیل خان سپرده شد و همین موضوع مقدمه تجزیه گنجه و قره باغ از ایران شد. چرا که خاندان ایران دوست زیاداغلی دیگر حکومتش به گنجه محدود ماند و توان دفاعی چندانی در برابر روسها نداشت و خاندان جوانشیر

هم با روسها متحد شد و ابراهیم خلیل خان به اختیار خود مالکیت قره باغ را به روسها واگذار کرد و سلطه امپراتور روس بر قره باغ را پذیرفت.

در چنین شرایطی و در آغاز جنگهای ایران و روس با یورش روسیه به خاک ایران و در سال ۱۲۱۸ قمری جوادخان زیاداغلی قاجار آخرین حکمران ایرانی گنجه و یادگا فرمانداران ایرانی قره باغ در دفاع در برابر تجاوز روسیه تزاری کشته شد و حکومت زیاداغلی ها به پایان رسید.

کتاب «مرزداران ایرانی گنجه» شرحی است درباره نخبه‌مندان حاکمیت ایران بر خطه تاریخی قفقاز. در این کتاب افزون بر بررسی تاریخچه خاندانی که نزدیک به سیصد سال از حاکمیت ایران در قفقاز در برابر یورشهای خارجی دفاع کردند و مطالعه در باره مرزداران و سرداران گمنام تاریخ ایران، به اهمیت تاریخی شهر گنجه و سرزمین تاریخی قره باغ و اران نیز پرداخته خواهد شد. براین اساس در فصل اول کتاب به موقعیت جغرافیایی گنجه اشاره می‌گردد. فصل دوم به تاریخ گنجه از گاه باستان تا عصر صفوی اختصاص دارد و فصلهای سوم تا ششم درباره خاندان زیاداغلی است و سرانجام فصل هفتم و در راستای بررسی پیوندهای تاریخی ایران و گنجه به زبان و ادب فارسی در گنجه اختصاص دارد. امید که کتاب حاضر بتواند در توسعه یک نگرش ایرانی به مطالعات قفقاز سودمند باشد و به غنای ادبیات تاریخی مطالعات ایرانی درباره قفقاز یاری برساند. در پایان ضمن سپاسگزاری از «دیار کهن» و به ویژه آقای رحیم نیکبخت که بستری برای این گونه مطالعات فراهم آوردند، این کتاب را به روح همه شهدای سربلند ایران از جمله جواد خان گنجه ای و فرزندش تقدیم می‌نمایم.